

تاریخ تشیع

گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

تابستان ۱۳۹۰

تاریخ تشیع / مؤلفان [گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه]. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران، ۱۳۸۹.
بیست، ۴۹۱ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۱۶۱. تاریخ اسلام؛ ۳۷).
ISBN: 978-600-5486-15-5
بهاء: ۵۶۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه: ص. [۴۱۷] - ۴۴۴؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. شیعه - تاریخ. ۲. اسلام - تاریخ. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران.
BP ۳۳۹ / ۲ ۱۳۸۹
۲۹۷/۵۳
شماره کتابشناسی ملی
۱۹۰۱۸۴۷

مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران
معاونت پژوهش

تاریخ تشیع

تألیف: گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران، معاونت پژوهش
حروفچینی و صفحه‌آرایی: اداره چاپ و انتشارات پژوهشگاه
چاپ چهارم: تابستان ۱۳۹۰ (چاپ اول: تابستان ۱۳۸۹)
تعداد: ۵۰۰۰ نسخه
لیتوگرافی: سعیدی
چاپ: قم - سبحان
قیمت: ۶۹۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵۱-۲۱۱۱۱ (انتشارات ۲۱۱۱۳۰۰)، نمابر: ۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۷۱۸۵۳۱۵۱ • تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰ و ۶۶۹۷۸۹۲۰، Website: www.rihu.ac.ir Email: info@rihu.ac.ir
تهران: بزرگراه جلال آل احمد، تقاطع پل یادگار امام، روبه‌روی پمپ گاز، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تلفن: ۴۴۲۳۴۸۴۲-۳، نمابر: ۴۴۲۴۸۷۷۷ □ تهران: خ انقلاب، خ ابوریحان، ش ۱۰۷ و ۱۰۹ - تلفن: ۶۶۴۰۸۱۲۰، نمابر: ۶۶۴۰۵۶۷۸، Website: www.samt.ac.ir Email: info@samt.ac.ir

سخن ناشران

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر بوده و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان متن درس برای دانشجویان رشته تاریخ تشیع در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد تهیه شده است، امید است که علاوه بر جامعه علمی، حوزوی و دانشگاهی، دیگر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند درخواست می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه علمی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران که در به ثمر رسیدن این اثر مشارکت داشته‌اند سپاسگزاری نماید و فرصت را مغتنم شمرده از مؤلفان محترم و ارزیابان گرامی مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران آقایان دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی، علی‌رضا واسعی و محمد الله اکبری و همچنین جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر حسین حسینیان مقدم که ویراستاری علمی و تلخیص این نوشتار را بر عهده داشته‌اند و نیز مدیر محترم گروه تاریخ جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدرضا هدایت‌پناه که برای سامان یافتن آن تلاش زیادی نمودند تشکر و قدردانی فراوان نماید.

فهرست مطالب

پیشگفتار گروه	۱
کلیات: مفاهیم	۵
الف) معنای لغوی شیعه و تشیع	۵
ب) معنای اصطلاحی شیعه	۵
ج) معنای لغوی و اصطلاحی رافضی	۶
د) اصطلاح امامیه، زیدیه، اسماعیلیه، اثنا عشریه و جعفریه	۶
بخش اول: پیدایش تشیع	۹
فصل اول: زمینه‌های شناخت تاریخی تشیع	۱۱
الف) اوضاع عصر جاهلیت	۱۱
ماهیت فکری - فرهنگی عرب جاهلی	۱۱
ب) عصر نبوت	۱۳
بعثت رسول خدا، آغاز دگرگونی‌ها	۱۳
فصل دوم: سقیفه	۱۵
سقیفه، سرآغاز اختلافات	۱۵
اجتماع انصار و مهاجرین در سقیفه بنی‌ساعده	۱۷
فصل سوم: ظهور تاریخی تشیع	۲۰
مستندات مهم اثبات اصل ولایت	۲۲
مستندات قرآنی	۲۲
مستندات روایی	۲۳
○ خلاصه	۲۶
○ محورهای مطالعاتی	۲۶

۲۷	بخش دوم: تشیع از سقیفه تا عاشورا
۲۹	فصل اول: تشیع در دوره خلفا
۲۹	الف) امام علی علیه السلام و سقیفه
۳۰	ب) امام علی علیه السلام و شیخین
۳۱	حضرت فاطمه علیها السلام در برابر سقیفه
۳۲	سهم حضرت فاطمه علیها السلام در ترسیم و تبیین خطوط کلی شیعه
۳۴	شورای شش نفره
۳۷	ج) خلافت عثمان (۲۴-۳۵ق)
۳۷	تضادها و تعارضها در دوره عثمان
۴۰	شکوفایی و گسترش تشیع در آستانه خلافت علی علیه السلام
۴۲	فصل دوم: تشیع در دوره خلافت امام علی علیه السلام
۴۲	الف) تحولات فراروی حکومت
۴۲	انتخاب امام علیه السلام و بیعت با او
۴۳	سیاست‌گذاری حکومتی امام علی علیه السلام
۴۴	جبهه‌بندی نوین نیروهای فکری - سیاسی
۴۶	ب) جنگ‌ها
۴۶	جنگ جمل
۴۷	کوفه پایگاه تشیع
۴۸	جنگ صفین
۴۸	ظهور خوارج
۴۹	جنگ نهروان
۴۹	غارات
۴۹	شهادت امام علی علیه السلام
۵۰	ج) جریان‌های فکری - سیاسی جامعه
۵۰	تشیع و شیعیان
۴۲	عثمانیه
۵۳	خوارج
۵۳	قاعدين
۵۴	○ خلاصه
۵۴	○ محورهای مطالعاتی
۵۶	فصل سوم: تشیع در دوره امام حسن علیه السلام
۵۶	الف) امام حسن علیه السلام از تولد تا آغاز حکومت

۵۷		ب) امام حسن علیه السلام از امامت و حکومت تا صلح با معاویه
۵۸		صلح با معاویه و پیامدهای آن
۵۹		اقامت امام حسن علیه السلام در مدینه
۵۹		ج) حوادث شهادت و دفن آن حضرت
۶۰		د) تشیع و جریانات سیاسی
۶۲		عصر مشقت و دشواری شیعیان
۶۲		سیاست‌های ضد شیعی دولت اموی
۶۳		استواری مفهوم تشیع
۶۴		ه) جریان‌های فکری و سیاسی معارض با شیعه
۶۴		عثمانیه
۶۴		مرجئه
۶۵		خوارج
۶۵		○ خلاصه
۶۶		○ محورهای مطالعاتی
۶۷		فصل چهارم: تشیع در دوره امام حسین علیه السلام
۶۷		الف) امام حسین علیه السلام و تحولات خلافت از آغاز تا مرگ معاویه
۶۷		امام حسین علیه السلام از ولادت تا امامت
۶۸		مواضع امام حسین علیه السلام در دوره امامت امام حسن علیه السلام
۶۸		دوره امامت امام حسین علیه السلام تا مرگ معاویه
۷۰		ب) امام حسین علیه السلام از مرگ معاویه تا حادثه عاشورا
۷۰		مرگ معاویه و آثار آن
۷۱		بیعت‌طلبی یزید از مخالفان
۷۱		آغاز تحرک شیعیان کوفه
۷۱		اعزام مسلم بن عقیل
۷۲		خارج شدن امام حسین علیه السلام از مکه
۷۳		ج) حادثه عاشورا
۷۴		د) بررسی کلی تاریخ تشیع در عصر امامت امام حسین علیه السلام
۷۴		دوره اول
۷۴		سرکوب و کشتار شیعیان
۷۵		استراتژی رهبری تشیع
۷۵		دوره دوم
۷۵		گشایش و خیزش

۷۶	سرکوبی شدید
۷۶	عاشورا و تشیع
۷۷	○ خلاصه
۷۸	○ محورهای مطالعاتی
۷۹	بخش سوم: تشیع پس از عاشورا تا عصر امام صادق علیه السلام
۸۱	فصل اول: تشیع در دوره امام سجاد علیه السلام
۸۱	الف) اوضاع عصر امام سجاد علیه السلام
۸۳	ب) قیام‌های شیعی
۸۴	قواعد و ملاک‌های تعیین هویت قیام‌ها
۸۴	نمودار هویت قیام‌ها
۸۵	قیام توأیین
۸۵	قیام مختار
۸۷	امام سجاد علیه السلام و قیام مختار
۸۸	ج) استراتژی رهبری امام سجاد علیه السلام
۸۸	فعالیت‌های فرهنگی
۸۹	عصر فقا هت
۸۹	اقدامات سیاسی - عبادی
۹۰	فعالیت‌های سیاسی
۹۱	امام سجاد علیه السلام و حاکمان
۹۱	امام سجاد علیه السلام و یزید
۹۱	امام سجاد علیه السلام و عبدالله بن زبیر
۹۲	امام سجاد علیه السلام و مروان بن حکم
۹۲	امام سجاد علیه السلام و عبدالملک بن مروان
۹۳	امام سجاد علیه السلام و ولید بن عبدالملک
۹۳	○ خلاصه
۹۳	○ محورهای مطالعاتی
۹۴	فصل دوم: تشیع در دوره صادقین علیهم السلام
۹۴	الف) علویان و عباسیان (شکل‌گیری، ارتباط)
۹۸	ب) نشر معارف شیعی (جذب شخصیت‌ها)
۹۸	ج) تشیع جعفری
۱۰۱	د) غالیان

هـ) مسئله جبر و اختیار	۱۰۲
و) معتزله	۱۰۳
ز) قیام‌های شیعی	۱۰۳
زیدیه	۱۰۳
قیام محمد نفس زکیه	۱۰۵
○ خلاصه	۱۰۶
○ محورهای مطالعاتی	۱۰۶
بخش چهارم: تشیع از شهادت امام صادق علیه السلام تا عصر غیبت کبری	۱۰۷
فصل اول: تشیع در دوره امام کاظم علیه السلام	۱۰۹
الف) امام کاظم علیه السلام و رهبری شیعه	۱۰۹
ب) قیام شهید فخر	۱۱۰
ج) امام کاظم علیه السلام و شهید فخر	۱۱۱
د) دستگیری و حبس امام کاظم علیه السلام	۱۱۲
هـ) فرقه‌های شیعی در زمان امام کاظم علیه السلام	۱۱۲
و) شخصیت‌های شیعی معاصر با امام کاظم علیه السلام	۱۱۴
ز) شهادت امام کاظم علیه السلام	۱۱۵
○ خلاصه	۱۱۵
○ محورهای مطالعاتی	۱۱۵
فصل دوم: تشیع در دوره امام رضا علیه السلام	۱۱۶
الف) تشیع پیش از ولایتعهدی	۱۱۶
ولایتعهدی امام رضا علیه السلام	۱۱۷
دعوت امام رضا علیه السلام به خراسان	۱۱۸
امام رضا علیه السلام در نیشابور	۱۱۹
ب) تشیع پس از ولایتعهدی	۱۱۹
برپایی نماز عید فطر	۱۱۹
فعالیت‌های علمی و فرهنگی امام رضا علیه السلام	۱۲۰
شهادت امام رضا علیه السلام	۱۲۱
○ خلاصه	۱۲۱
○ محورهای مطالعاتی	۱۲۱
فصل سوم: تشیع در دوره امام جواد علیه السلام	۱۲۳
الف) امام جواد علیه السلام و رهبری شیعه در دوره مأمون	۱۲۳

۱۲۶		فعالیت‌های علمی و فرهنگی امام جواد علیه السلام
۱۲۷		ب) امام جواد علیه السلام و رهبری شیعه در دوره معتصم
۱۲۷		ج) شهادت امام جواد علیه السلام
۱۲۸		○ خلاصه
۱۲۸		○ محورهای مطالعاتی
۱۲۹		فصل چهارم: تشیع در دوره امام هادی علیه السلام
۱۲۹		الف) امام هادی علیه السلام و رهبری شیعه
۱۳۰		امام هادی علیه السلام و رهبری شیعه در سامرا
۱۳۱		ب) اقدامات امام هادی علیه السلام
۱۳۲		فتنه خلق قرآن و تدبیر امام هادی علیه السلام
۱۳۲		تشیع و مبارزه با غالیان
۱۳۳		تشیع و مبارزه با صوفی‌گری
۱۳۳		تربیت شاگردان و افراد شایسته
۱۳۵		ج) شهادت امام هادی علیه السلام
۱۳۵		○ خلاصه
۱۳۶		○ محورهای مطالعاتی
۱۳۷		فصل پنجم: تشیع در دوره امام حسن عسکری علیه السلام
۱۳۷		الف) امام حسن عسکری علیه السلام و رهبری شیعه
۱۳۸		ب) اقدامات امام حسن عسکری علیه السلام
۱۳۸		فعالیت‌های علمی
۱۳۸		فعالیت‌های سیاسی - اجتماعی
۱۳۹		ج) قیام‌ها و شورش‌های زمان امام حسن عسکری علیه السلام
۱۳۹		قیام‌های شیعیان
۱۴۰		قیام علی بن زید و عیسی بن جعفر
۱۴۰		قیام علی بن زید بن حسین
۱۴۰		قیام احمد بن محمد بن عبدالله
۱۴۰		شورش صاحب زنج
۱۴۱		د) امام حسن عسکری علیه السلام در زندان
۱۴۱		ه) شهادت امام حسن عسکری علیه السلام
۱۴۲		○ خلاصه
۱۴۲		○ محورهای مطالعاتی
۱۴۳		فصل ششم: تشیع در دوره غیبت صغری

۱۴۳	الف) امام مهدی علیه السلام در منابع
۱۴۳	امام مهدی علیه السلام در منابع شیعه
۱۴۴	امام مهدی علیه السلام در منابع اهل سنت
۱۴۵	ب) تشیع و غیبت امام مهدی علیه السلام
۱۴۶	ج) تشیع و نایبان خاص امام مهدی علیه السلام
۱۴۷	ابوعمر و عثمان بن سعید عمری
۱۴۷	ابوجعفر محمد بن عثمان بن سعید عمری
۱۴۷	ابوالقاسم حسین بن روح نوبختی
۱۴۷	ابوالحسن علی بن محمد سمری
۱۴۸	د) وظایف نایبان خاص امام مهدی علیه السلام
۱۴۸	ه) تشیع و نایبان عام امام دوازدهم علیه السلام
۱۴۸	○ خلاصه
۱۴۹	○ محورهای مطالعاتی

۱۵۱	بخش پنجم: دولت‌های شیعی
۱۵۱	فصل اول: دولت ادریسیان
۱۵۴	الف) زمینه قدرت ادریسیان
۱۵۵	مسیر حرکت ادریس از مکه تا ولیلی
۱۵۶	تدبیر خلافت عباسی برای مهار قدرت ادریس
۱۵۷	ب) تأسیس دولت ادریسی
۱۵۸	ج) توسعه قدرت ادریس دوم
۱۵۹	علی بن محمد بن ادریس (۲۲۱-۲۳۴ق) و یحیی بن محمد
۱۶۰	یحیی بن یحیی بن محمد بن ادریس و ضعف دولت ادریسی
۱۶۱	یحیای چهارم
۱۶۱	آخرین سردار ادریسی حسن الحجام
۱۶۲	د) انحطاط دولت ادریسی و حاکمیت موسی بن ابی‌العافیه
۱۶۳	گرایش موسی به امویان
۱۶۴	ه) سلطه فاطمیان بر مغرب
۱۶۵	و) دولت دوم ادریسیان
۱۶۶	ز) فتح مغرب به وسیله سردار فاطمی
۱۶۷	حسن بین فاطمیان و امویان آندلس
۱۶۸	سقوط نهایی دولت ادریسی

۱۶۹	○ خلاصه
۱۷۰	○ محورهای مطالعاتی
۱۷۱	فصل دوم: دولت علویان طبرستان
۱۷۱	الف) خاستگاه و شکل‌گیری دولت
۱۷۳	ب) فرمانروایان علوی در طبرستان
۱۷۳	حسن بن زید، ملقب به داعی کبیر (۲۵۰-۲۷۰ ق)
۱۷۴	محمد بن زید (۲۷۰-۲۸۷ ق)
۱۷۴	حسن بن علی اطروش، ناصر کبیر (۳۰۱-۳۰۴ ق)
۱۷۵	حسن بن قاسم ملقب به داعی صغیر (۳۰۴-۳۱۶ ق)
۱۷۵	ج) تحولات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی در زمان علویان
۱۷۶	د) زوال دولت علوی
۱۷۷	○ خلاصه
۱۷۷	○ محورهای مطالعاتی
۱۷۸	فصل سوم: دولت زیدیه در یمن
۱۷۸	الف) وضعیت سیاسی یمن پیش از حکومت زیدیان
۱۷۸	زمینه‌های ظهور زیدیه در یمن
۱۸۱	ب) پیدایش حکومت بنی‌رَسی در صعده
۱۸۱	ورود یحیی بن حسین بن قاسم - ملقب به هادی - به صعده
۱۸۳	دوره نخست حکومت زیدیه بر یمن
۱۸۴	سیطرهٔ امام یحیی بن حسین بر صنعا
۱۸۷	دوره دوم حکومت زیدیه بر یمن
۱۸۸	زیدیه یمن در قرن چهاردهم هجری
۱۸۹	○ خلاصه
۱۸۹	○ محورهای مطالعاتی
۱۹۰	فصل چهارم: دولت حمدانیان
۱۹۰	الف) ظهور حمدانیان
۱۹۱	دورهٔ ناصرالدوله
۱۹۴	ویژگی‌های اخلاقی و سیاسی ناصرالدوله
۱۹۵	جانشینان ناصرالدوله
۱۹۶	پایان کار حمدانیان موصل
۱۹۶	تمدن حمدانیان در موصل و جزیره
۱۹۶	نظام‌های اداری و مالی

۱۹۸	وضعیت اقتصادی
۱۹۹	زندگی فرهنگی و اجتماعی
۲۰۰	ب) دورهٔ سیفالدوله
۲۰۱	تنظیم دولت
۲۰۱	مشکلات داخلی
۲۰۱	شخصیت سیفالدوله
۲۰۳	جانشینان سیفالدوله
۲۰۵	تمدن و فرهنگ حمدانیان در حلب
۲۰۵	عمران و آبادانی
۲۰۵	نظام دولت حمدانی در شام
۲۰۵	وزارت
۲۰۵	قضاوت
۲۰۶	نظام مالی
۲۰۶	زندگی اقتصادی
۲۰۶	زراعت
۲۰۷	تجارت
۲۰۷	صنعت
۲۰۷	زندگی فرهنگی
۲۰۷	توجه حمدانیان به فرهنگ
۲۰۸	شعر
۲۰۹	نثر
۲۱۰	لغت و نحو
۲۱۰	علوم عقلی
۲۱۰	زندگی اجتماعی
۲۱۱	○ خلاصه
۲۱۲	○ محورهای مطالعاتی
۲۱۳	فصل پنجم: دولت فاطمیان
۲۱۳	الف) پیدایش مذهب اسماعیلی
۲۱۴	ب) بنیانگذاری دولت در افریقیه
۲۱۶	ج) فاطمیان در مصر
۲۲۱	د) کشمکش میان وزیران فاطمی
۲۲۲	ه) واپسین روزگار فاطمیان

۲۲۵	○ خلاصه
۲۲۵	○ محورهای مطالعاتی
۲۲۶	فصل ششم: دولت آل بویه
۲۲۶	الف) اوضاع سیاسی جهان اسلام مقارن ظهور آل بویه
۲۲۶	ب) ظهور و تأسیس دولت آل بویه
۲۲۸	ج) حاکمان آل بویه
۲۲۸	آل بویه در فارس
۲۲۹	آل بویه در ری و ایالت جبال
۲۳۲	دولت آل بویه در عراق
۲۳۳	نزاع معزالدوله با حمدانیان و شورشیان جنوب
۲۳۵	اقتدار آل بویه
۲۳۷	زوال آل بویه
۲۳۸	د) مذهب آل بویه
۲۳۹	احیای شعائر شیعه
۲۳۹	وزرای شیعه
۲۴۰	رابطه آل بویه با خاندان و علمای شیعه
۲۴۲	ه) کارکرد فرهنگی و اجتماعی دولت آل بویه
۲۴۳	و) خدمات فرهنگی، اجتماعی در عصر آل بویه
۲۴۵	امنیت
۲۴۶	عمران و آبادانی
۲۴۶	بغداد
۲۴۶	شهرهای دیگر
۲۴۸	حرمین شریفین و امور حجاج
۲۴۸	روستاها
۲۴۸	○ خلاصه
۲۴۹	○ محورهای مطالعاتی
۲۵۰	فصل هفتم: دولت بنی مزید
۲۵۰	الف) خاستگاه بنی مزید
۲۵۱	ب) اوضاع سیاسی خلافت عباسی پیش از بنی مزید
۲۵۲	ج) شکل‌گیری حکومت بنی مزید
۲۵۳	د) حاکمان بنی مزید
۲۵۷	ه) سقوط دولت بنی مزید

۲۵۹	و) تشیع در دوره بنی‌مزید
۲۶۱	○ خلاصه
۲۶۲	○ محورهای مطالعاتی
۲۶۳	فصل هشتم: دولت اسماعیلیان نزاری
۲۶۳	الف) پیدایش اسماعیله نزاری در ایران
۲۶۴	پیوستن حسن صباح به آیین اسماعیلی
۲۶۵	آغاز دعوت جدید (نزاری) و فتح قلعه‌ها
۲۶۵	عوامل گسترش جنبش نزاری و مقابله با آن
۲۶۶	ب) رهبران اسماعیلیه پس از حسن صباح
۲۶۹	ج) فدائیان اسماعیلی
۲۶۹	انگیزه سیاست ترور
۲۷۱	د) نظام و تشکیلات آموزشی فدائیان
۲۷۱	ه) استعمال حشیش
۲۷۳	و) اندیشه‌های کلامی اسماعیلیان نزاری
۲۷۳	خداشناسی
۲۷۴	نبوت و امامت
۲۷۴	معادشناسی
۲۷۵	ز) فهرست امامان نزاریه مؤمنیه
۲۷۵	ح) فهرست امامان قاسمیه - آغاخانیه
۲۷۶	○ خلاصه
۲۷۶	○ محورهای مطالعاتی
۲۷۸	فصل نهم: دولت سربداران
۲۷۹	الف) برخی از امیران سربدار
۲۸۱	ب) تحولات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی سربداران
۲۸۲	ج) سقوط سربداران
۲۸۲	د) انعکاس جنبش سربداران
۲۸۲	○ خلاصه
۲۸۳	○ محورهای مطالعاتی
۲۸۴	فصل دهم: دولت مرعشیان (۱۷۶۰-۱۸۰۱ق)
۲۸۴	الف) خاستگاه دولت مرعشیان
۲۸۵	ب) حمله تیمور به مازندران و سقوط مرعشیان
۲۸۷	ج) تلاش‌های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی در زمان مرعشیان

۲۸۸	○ خلاصه
۲۸۸	○ محورهای مطالعاتی
۲۸۹	فصل یازدهم: دولت آل کیا (۷۶۳-۱۰۰۰ ق)
۲۸۹	الف) خاستگاه و زمینه‌های تشکیل دولت
۲۸۹	ب) روابط تیمور و آل کیا
۲۹۰	ج) آل کیا و صفویان
۲۹۱	د) برخی فرمانروایان کیایی
۲۹۳	ه) عوامل سقوط خان احمد دوم
۲۹۴	و) تلاش‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی
۲۹۵	ز) سنت‌های اجتماعی در عهد آل کیا
۲۹۶	○ خلاصه
۲۹۶	○ محورهای مطالعاتی
۲۹۷	فصل دوازدهم: دولت مشعشعیان
۲۹۸	الف) سید محمد بن فلاح، بنیانگذار دولت مشعشعیان
۳۰۰	ب) تصرف حویزه و رهبری مولی علی
۳۰۳	ج) دوران استقرار، زمامداری سلطان محسن بن سید محمد بن فلاح (۸۷۰-۹۰۵ ق)
۳۰۸	د) پایان دوره استقلال (۸۴۰-۹۱۴ ق)
۳۱۰	ه) دوره والی‌گری مشعشعیان
۳۱۳	○ خلاصه
۳۱۴	○ محورهای مطالعاتی
۳۱۵	بخش ششم: خاندان‌های شیعی
۳۱۷	فصل اول: اشعریان
۳۱۷	الف) نسب اشعریان
۳۱۷	ب) اشعریان در دوره اسلامی
۳۱۸	ج) نقش اشعریان در فتوحات اسلامی
۳۱۸	د) هجرت اشعریان
۳۱۸	اشعریان در عراق
۳۱۹	هجرت اشعریان به قم
۳۲۰	ه) تشیع اشعریان
۳۲۳	روابط اشعریان با ائمه اثنی عشریه
۳۲۶	اعتبار و مرجعیت علمی اشعریان

۳۲۷	حساسیت شدید اشعریان با غلو
۳۲۸	و) فرجام کار اشعریان
۳۲۸	○ خلاصه
۳۲۹	○ محورهای مطالعاتی
۳۳۰	فصل دوم: نوبختیان
۳۳۰	الف) نسب نوبختیان
۳۳۰	ب) نوبخت و فرزندش در دربار عباسی
۳۳۲	ج) مذهب نوبختیان
۳۳۲	د) جایگاه علمی - اجتماعی نوبختیان
۳۳۲	تعامل فکری فرهنگی نوبختیان با دیگر خاندان‌های شیعه
۳۳۵	نقش خاندان نوبختی در گسترش فرهنگ اسلامی
۳۳۶	اندیشه‌های نوبختیان و تأثیر آنها بر اندیشه‌های شیعه
۳۳۷	امامت در نگاه نوبختیان
۳۳۹	دیگر مسائل کلامی
۳۳۹	ه) فرهیختگان نوبختی
۳۴۹	○ خلاصه
۳۵۰	○ محورهای مطالعاتی
۳۵۱	فصل سوم: سادات طالبیه قم و نقبای ری و قم
۳۵۱	الف) سادات طالبیه قم
۳۵۱	قم خاستگاه تشیع در ایران
۳۵۲	هجرت سادات طالبیه به قم
۳۵۳	ب) نقش سادات در گسترش تشیع
۳۵۴	ج) فهرست اسامی سادات قم
۳۵۴	سادات علوی
۳۵۴	سادات حنفی
۳۵۴	سادات عُمَری
۳۵۴	سادات حسنی
۳۵۵	سادات حسینی
۳۵۹	سادات طالبی
۳۵۹	د) نقبای ری و قم
۳۵۹	گفتار اول: تاریخچهٔ سیاسی، مذهبی ری پس از اسلام
۳۵۹	تسنن در ری

۳۶۰	علل و عوامل گرایش ری به تشیع
۳۶۲	گفتار دوم: نقبای ری و قم
۳۶۲	منصب نقابت و وظائف نقیب
۳۶۴	فهرست اسامی نقبای ری و قم
۳۶۷	ه) نمودار سادات قم و ری
۳۶۹	○ خلاصه
۳۶۹	○ محورهای مطالعاتی
۳۷۰	فصل چهارم: آل بابویه قمی
۳۷۰	الف) جایگاه علمی و اجتماعی آل بابویه
۳۷۱	ب) آشنایی با شخصیت‌های علمی آل بابویه
۳۷۱	علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی (حدود ۲۶۰-۳۲۹ق)
۳۷۲	ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه (پس از ۳۰۵-۳۸۱ق)
۳۷۳	تألیفات
۳۷۴	عصر شیخ صدوق
۳۷۶	حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی
۳۷۷	منتجب‌الدین بابویه قمی
۳۷۸	تألیفات
۳۷۹	اسامی دیگر علمای خاندان بابویه
۳۸۰	○ خلاصه
۳۸۰	○ محورهای مطالعاتی
۳۸۱	فصل پنجم: نقبا و سادات بیهق
۳۸۱	الف) خاستگاه و زمینه تاریخی
۳۸۱	موقعیت جغرافیایی منطقه
۳۸۱	پیشینه تاریخی سادات منطقه
۳۸۲	ب) آل زبّاره
۳۸۳	ج) تشیع خاندان
۳۸۵	○ خلاصه
۳۸۵	○ محورهای مطالعاتی
۳۸۷	بخش هفتم: آثار علمی فرهنگی شیعی
۳۸۹	فصل اول: آموزش و پرورش و میراث علمی شیعیان
۳۸۹	الف) اهمیت دانش و دانش‌آموزی

۳۹۰		ب) انگیزه‌ها و اهداف
۳۹۰		فریضه دینی
۳۹۱		شوق دانش دوستی و کسب شهرت
۳۹۱		اهداف شخصی و...
۳۹۱		ج) روش‌های آموزشی
۳۹۲		روش تدریس ائمه
۳۹۳		د) نهادهای آموزشی
۳۹۳		نهادهای عهده‌دار آموزش
۳۹۳		مکتب
۳۹۳		مسجد
۳۹۴		خانه‌ها
۳۹۴		دارالعلم
۳۹۴		مدارس
۳۹۵		ه) نقش ائمه علیهم‌السلام در تعلیم و تعلم
۳۹۵		آموزش
۳۹۶		پرورش شاگردان
۳۹۷		مناظره
۳۹۷		و) سهم حوزه‌های شیعی در روند تعلیم و تربیت
۳۹۷		حوزه مدینه
۳۹۸		حوزه کوفه
۳۹۹		حوزه بغداد
۳۹۹		حوزه نجف
۴۰۰		حوزه قم
۴۰۰		حوزه ری
۴۰۱		ز) روش‌ها و اختلافات حوزه ایران و عراق
۴۰۲		فصل دوم: پیشوایان و اندیشمندان شیعی و آثار آنان
۴۰۲		الف) پیشوایان معصوم
۴۰۲		کتاب‌های ائمه علیهم‌السلام
۴۰۲		امام علی علیه‌السلام
۴۰۳		امام سجاد علیه‌السلام
۴۰۴		امام باقر علیه‌السلام
۴۰۴		امام صادق علیه‌السلام

۴۰۴		امام کاظم علیه السلام
۴۰۴		امام رضا علیه السلام
۴۰۵		امام هادی علیه السلام
۴۰۵		امام عسکری علیه السلام
۴۰۵		ج) شاگردان ائمه اطهار علیهم السلام
۴۰۶		کتاب اصحاب ائمه
۴۰۷		کتاب‌های مسائل
۴۰۷		د) دانشمندان شیعه در عصر غیبت
۴۰۸		کلینی
۴۰۸		شیخ صدوق
۴۰۸		شیخ مفید
۴۰۹		شیخ طوسی
۴۱۰		فصل سوم: سهم شیعیان در پیدایش و پیشبرد علوم
۴۱۰		الف) علم تاریخ و سیر
۴۱۲		ب) علم رجال و فهرست
۴۱۳		ج) علم فرق
۴۱۳		د) علم حدیث
۴۱۴		○ خلاصه
۴۱۵		○ محورهای مطالعاتی
۴۱۷		منابع و مأخذ
۴۴۳		نمایه‌ها
۴۴۵		نمایه اعلام
۴۸۱		نمایه اماکن

پیشگفتار گروه

تشیع از آغاز تاکنون بر این امر واقف بوده که صراط مستقیم و راه حق و فهم صحیح قرآن و سنت، که گمراهی در آن راه ندارد، تنها با گردن نهادن به سخن رسول خدا ﷺ است که فرمود: «انی تارک فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی ما ان تمسکتُم بهما لن تضلوا ابداً». میراث گران‌بهای من در میان شما قرآن و عترت است که اگر به این دو چنگ زنید هیچ‌گاه گمراه نخواهید شد. بی شک هرکس یکی از این دو گران‌بها را بدون دیگری داشته باشد، به یقین راهی برخلاف حدیث ثقلین رفته است. این اصل، شعار جاوید تشیع و رمز ماندگاری و پویایی آن بوده است که دست برداشتن از آن به معنای حذف ماهیت تشیع و استحاله آن است. تاریخ امامان شیعه به خوبی نشان می‌دهد که آنان به تبعیت از رسول خدا ﷺ همواره امت اسلام را به این شعار جاودان فراخوانده و خواسته‌اند که به حدیث ثقلین بازگردند و وحدت حقیقی را، که رستگاری امت در آن است، تنها در این حدیث جستجو کنند. این خواسته و شعار جاودانه خط مشی یا محور اصلی تمام قیام‌ها و دولت‌ها و خاندان‌های شیعی بوده است، که هر اندازه آنان نیز در پی اجرائی کردن حقیقی این حدیث بوده‌اند، توفیق یارشان بوده و کمتر گمراهی در آن راه یافته است.^۱

۱. جز چند سال حکومت امیرالمؤمنین علیؑ، که آن هم به دلیل مسائل مختلف چنان که می‌خواست نتوانست برنامه‌های خود را پیاده کند، متأسفانه فرصتی برای امامان شیعه دست نداد تا دستورهای قرآن و سنت نبوی را چنان که هست عملی سازند. اما همان چند سال حکومت محدود علیؑ نیز سرمایه سیاسی و دینی عظیمی برای امت اسلام بر جای نهاد که می‌تواند نمونه‌ای از یک حکومت دینی راستین باشد.

به جز چند سال حکومت محدود امیرمؤمنان علی علیه السلام، اسف‌مندانه باید گفت حاکمان اموی و عباسی مانع از خلافت امامان شیعه و اجرائی کردن این دستور حیاتبخش ثقلین شدند و با غیبت کبرا جامعه نیز از حضور مستقیم امام علیه السلام محروم ماند. ظهور قیام‌های شیعی - هر چند غالب آنها سرکوب شد و به خون نشست - اما به یقین زمینه ساز شکل‌گیری دولت‌های شیعی در شرق و غرب جهان اسلام شد و با حمایت‌های آنان فرصتی برای شیعه به وجود آمد تا بتواند اندیشه‌ها و شعارهای سیاسی - فقهی - اعتقادی برگرفته از ثقلین را که چیزی جز تعالیم اسلام نبوده، حیات دیگری بخشید و به منصفه ظهور رساند. نقش خاندان‌های شیعی و علما در این نهضت همه جانبه نقش کلیدی بود. تاریخ حیات سیاسی - فرهنگی شیعه کاملاً نشان می‌دهد که تشیع به سهم خود در کنار دیگر مسلمانان تعاملی سازنده داشته و به خصوص در بسط و گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی نقشی بسزا داشته است.

کتاب حاضر با این نگاه در صدد ارائه آگاهی‌هایی از تاریخ تشیع در دوره امامان شیعه علیهم السلام و قیام دولت‌ها و خاندان‌های شیعه و نیز تشیع در حوزه علمی و فرهنگی است. کتاب تاریخ تشیع ۱ و ۲ به همت گروه تاریخ اسلام پژوهشگاه حوزه و دانشگاه در دو جلد چاپ و انتشار یافت و با عنایت خدا، مورد توجه جامعه علمی و فرهنگی قرار گرفت به طوری که با همه کاستی‌ها، به چاپ ششم رسید. اما گروه تاریخ پس از چاپ نخست با وقوف بر برخی ضعف‌ها، بر آن شد تا در خصوص تهیه متن درسی مناسب‌تر و برطرف کردن کاستی‌های آن دو جلد، آن را تلخیص و بازنگری علمی نماید. این مهم با توجه به نیاز مراکز علمی و آموزشی، از جمله مدیریت محترم حوزه‌های علمیه خواهران، که این اثر به سفارش ایشان انجام پذیرفت، مورد توجه قرار گرفت. اینک با تلخیص، ویراستاری علمی و افزودن برخی دولت‌های شیعی تأثیرگذار در عرصه تحولات جهان اسلام، کتاب تاریخ تشیع با متنی درسی برای مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد رشته‌های تاریخ تشیع، تاریخ اسلام و تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی سامان بهتری یافته است.

در پایان لازم است از ارزیابان محترم مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران، آقایان دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی، علی‌رضا واسعی و محمدالله اکبری، تشکر و قدردانی نماییم. همچنین مراتب تشکر و سپاس خود را از آقایان دکتر چلونگر و دکتر حامد منتظری مقدم که با نقد علمی خود در غنای این اثر سهیم بودند، ابراز می‌داریم.

مؤلفان

فصل دوم از بخش ششم	حسین حسینیان مقدم
بخش سوم	محمود حیدری آقای
بخش چهارم و فصل سوم از بخش پنجم	قاسم خانجانی
فصل پنجم از بخش ششم و بخش هفتم	منصور داداش نژاد
فصل دوم و سوم و چهارم از بخش دوم	سید حسین فلاح زاده
کلیات، بخش اول و فصل اول از بخش دوم	رمضان محمدی
فصل دوم، نهم، دهم، و یازدهم از بخش پنجم	حسین مرادی نسب
فصل ششم و فصل هشتم از بخش پنجم و فصل سوم و چهارم از بخش ششم.	محمدرضا هدایت پناه

همچنین لازم است از اساتید و اندیشوران ارجمند آقایان: محمدرضا شهیدی (پاک)، علیرضا ذکاوتی قراگوزلو، عبدالله ناصری طاهری، عبدالجبار ناجی و مهران اسماعیلی، محمدعلی رنجبر، محمد حاجی تقی که به ترتیب ما را در تدوین دولت‌های شیعی: ادیبیان، حمدانیان، فاطمیان، بنی‌مزید، مشعشعیان و خاندان شیعی اشعریان یاری رساندند سپاس و تشکر صمیمانه خود را اعلام داریم.

گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بهار ۱۳۸۹

کلیات: مفاهیم

الف) معنای لغوی شیعه و تشیع

«شیعه» در لغت به معنای پیرو، طرفدار، گروه همدل و گروه یاران به کار می‌رود.^۱ این واژه از مشایعت به معنای فرمانبرداری و پیروی کردن است. معنای لغوی شیعه در سوره‌های قصص آیه ۱۵: «فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يُقْتَتِلَانِ هَذَا مِنْ شِيعَةِ وَهَذَا مِنْ عَدُوِّهِ...» درباره حضرت موسی علیه السلام و صفات آیه ۸۳: «وَإِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لَإِبْرَاهِيمَ» درباره حضرت نوح علیه السلام آمده است. «تشیع» نیز در لغت به معنای پیروی کردن است؛ چنان که وقتی گفته می‌شود: «تَشِيعَ الرَّجُلُ» بدین معناست که فرد ادعای شیعه بودن دارد. واژه «شیعه» بدون قید، بر دوستان اهل بیت و معتقدین به امامت آنان، و «تشیع» به مذهب شیعه اطلاق می‌شود.^۲ زمانی شیعه علی علیه السلام در مقابل شیعه معاویه قرار گرفت، اما وقتی معاویه قدرت را به دست گرفت، واژه شیعه تنها بر پیروان امام علی علیه السلام اطلاق شد.^۳

ب) معنای اصطلاحی شیعه

«شیعه» در اصطلاح به مسلمانانی گفته می‌شود که حضرت علی علیه السلام را پس از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله خلیفه شرعی می‌دانند و عمل آنان را که در سقیفه بنی ساعده گرد آمدند و ابوبکر را به خلافت برگزیدند، نمی‌پذیرند.^۴ آنان سقیفه را نقطه آغازین انحراف در تاریخ

۱. فیروزآبادی، قاموس المحيط؛ ابن کثیر، البدایة والنهایة، ج ۲، ص ۲۴۶؛ لغتنامه دهخدا، ماده «شیعه»؛ ابن منظور،

لسان العرب، ماده «شیع».

۲. لغتنامه دهخدا، همان جا.

۳. ولهوزن، تاریخ سیاسی اسلام: شیعه و خوارج، ترجمه محمودرضا افتخارزاده، ص ۱۳۹.

۴. امین، دائرة المعارف اسلامیة الشیعیة، ج ۱۴، ص ۵۷؛ لغتنامه دهخدا، ماده «شیعه».

اسلام می‌دانند و معتقدند امامت علی علیه السلام از طرف رسول خدا صلی الله علیه و آله منصوب بوده و امامت از علی علیه السلام و اولاد او خارج نمی‌شود مگر به ظلم و ستم،^۱ و امام باید معصوم باشد؛^۲ از این رو تنها چنین کسانی شایستگی جانشینی رسول خدا صلی الله علیه و آله را دارند. اصطلاح شیعه به سه معنی به کار رفته است: شیعه اعتقادی، شیعه در مقابل عثمانیه و شیعه به معنای دوستی اهل بیت.^۳ شیعه به معنای اعتقادی نخستین بار در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله به پیروان علی علیه السلام اطلاق شد.^۴

ج) معنای لغوی و اصطلاحی رافضی

«رَفُضٌ» در لغت به معنای کنار گذاشتن و خوار کردن است، این کلمه را نخستین بار زید بن علی علیه السلام به کسانی اطلاق کرد که به جهت اعتقاد او به امامت مفضول، او را رها کرده، دست از یاری‌اش کشیدند.^۵ اهل سنت این واژه را برای شیعه به کار برده‌اند؛ زیرا آنان با اعتقاد به امامت منصوص، پیروی امامان معصوم را واجب شمرده،^۶ خلافت سه خلیفه اول را رها کرده‌اند.^۷ برخی علمای رجال اهل سنت، روایاتی را به دلیل شیعی بودن راوی آن، تضعیف کرده و شیعه را رافضی خوانده، آنان را متهم به ناسزاگویی به صحابه رسول خدا صلی الله علیه و آله و جعل کردن روایات کرده‌اند.^۸ در مقابل کلمه رافضی که به حب اهل بیت علیهم السلام شهرت دارند، ناصبی است؛ ناصبی کسی است که با اهل بیت رسول خدا صلی الله علیه و آله دشمن بوده، به آنان کینه ورزد، گرچه دشمنی خود را آشکار نکند.^۹

د) اصطلاح امامیه، زیدیه، اسماعیلیه، اثنا عشریه و جعفریه

«امامیه» به طور عام به تمام فرقه‌های معتقد به نص جلیّ درباره امامت بلا فصل امام علی علیه السلام اطلاق می‌شود. اما این اصطلاح به طور خاص برای شیعه دوازده امامی به کار می‌رود که بزرگ‌ترین فرقه شیعه و معتقد به امامت امامان دوازده گانه و غیبت امام دوازدهم علیه السلام به عنوان

۱. نوبختی، فرق الشیعه، ص ۱۸؛ دائرة المعارف القرن العشرين، ج ۲، ص ۵۷؛ طوسی، تلخیص الشافی، ج ۲، ص ۵۷.
 ۲. نباطی، الصراط المستقیم، ج ۱، ص ۱۱۲؛ مظفر، دلائل الصدق، ج ۲، ص ۷. برای اطلاع بیشتر درباره عصمت، ر.ک: شفاهی، شئون ولایت، ص ۲۰۸-۱۲۸.
 ۳. جعفریان، تاریخ تشیع در ایران، ج ۱، ص ۱۹.
 ۴. اشعری قمی، المقالات والفرق، ص ۲۰۹.
 ۵. ابن منظور، لسان العرب، ماده رفض؛ لغتنامه دهخدا.
 ۶. ر.ک: ابن قدامه، المغنی، ج ۱۲، ص ۲۹.
 ۷. ثقفی کوفی، الغارات، ج ۱، ص ۴۲.
 ۸. شهید ثانی، مسالک الافهام، ج ۷، ص ۴۰۴.

مهدی است.^۱ نام دیگر این فرقه جعفریه است که به دلیل پیروی از امام صادق علیه السلام در فروع، جعفریه خوانده می شود.

زیدیه نیز با اینکه خلافت ابوبکر و عمر را پذیرفتند، در شمار فرقه های شیعه هستند؛ زیرا در اعتقاد اینان امامت حق امام علی علیه السلام است و پس از امام حسین علیه السلام در عموم فرزندان حضرت فاطمه علیها السلام تداوم می یابد. اینان معتقدند که امام به وصف و نه به اسم تعیین می شود و با قیام با شمشیر، برای گرفتن حق از غاصبان، نمود پیدا می کند.^۲

اسماعیله نیز از فرقه های مهم شیعی است که به جای امام کاظم علیه السلام، معتقد به امام اسماعیل فرزند امام صادق علیه السلام هستند. اینان پس از رحلت امام صادق علیه السلام از شیعه ای که بعدا دوازده امامی نامیده شد، جدا شدند. آنان پیش از شهرت به اسماعیلیه، به سَبْعِیّه -هفت امامی- معروف بودند.

۱. مشکور، تاریخ شیعه و فرقه های آن در اسلام تا قرن چهارم، ص ۱۴۷.

۲. بغدادی، اصول الدین، ص ۲۸۵.

بخش اول

پیدایش تشیع
